

REPUBLIKA POŁUDNIOWEJ AFRYKI W DOBIE GLOBALIZACJI NA TLE AFRYKI I ŚWIATA

Wprowadzenie

W nauce brakuje jednoznacznej definicji globalizacji. Anthony McGrew definiuje globalizację poprzez wielość powiązań i wzajemność oddziaływań państw i społeczeństw, tworzących obecny system światowy. Cechują ją dwa wymiary: zakres (zasięg) oraz intensywność (głębokość) (McGrew 1992, s. 28). W artykule nie będzie ona rozumiana, jak według Roberta i Jeana M. Gilpina, jako integracja światowej gospodarki (Gilpin, Gilpin, 2001, s. 364). Globalizacja ma być w artykule ujmowana holistycznie. Nie tylko poprzez sferę ekonomiczną, ale także społeczną, polityczną i kulturową.

Afryka a globalizacja

Z zachodniego (europejskiego) punktu widzenia historia Afryki jest dość krótka, bo w zasadzie zaczyna się w końcu XIX wieku czy też na przełomie XIX i XX wieku, kiedy to zaczęto dokonywać „rozgrabiania/rozdrapywania Afryki” (*the Scramble for Africa*), w szczególności po Konferencji Berlińskiej (1884–1885). Warto podkreślić, że poza Etiopią, Liberią, Unią Południowej Afryki i częściowo Egiptem kraje afrykańskie mają krótki rodowód niepodległościowy. Rok 1960 nazwany został „Rokiem Afryki”, wówczas bowiem 17 krajów tego kontynentu uzyskało niepodległość.

Globalizację w Afryce postrzega się inaczej (np. Ajayi, 2003; Igwe, 2012; Onimode, 2003) niż Joseph Stiglitz, który podkreśla, że integracja krajów i obywateli świata dokonuje się w wyniku redukcji kosztów transportu i komunikacji oraz znoszenia barier granicznych dla przepływu kapitału, wiedzy i siły roboczej (Stiglitz, 2007, s. 9).

Często recepcja globalizacji ma konotacje historyczne i wiąże się ją z kolonializmem (a od ponad półwiecza także z neokolonializmem), projektem Zachodu rabunkowej eksploatacji i marginalizacji tego kontynentu właśnie poprzez globalizację. Różnego rodzaju programy „rozwoju” czy też „wsparcia” finansowego takich organizacji jak Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Bank Światowy czy państw zachodnich nie sprawdzają się w Afryce.

Globalizacja, której beneficjentami mają być wszyscy uczestnicy, w odniesieniu do Afryki ma w dużym stopniu wymiar negatywny – wzorzec liberalnej gospodarki rynkowej nie bardzo tam pasuje, a udział Afryki w tym procesie na tle świata zmniejsza się. Rozwój ekonomiczny Afryki jeżeli ma miejsce – to nie zawsze w tempie zadowalającym.

Podkreśla się, że zachodni wzorzec gospodarki narzucany Afryce, zwłaszcza po upadku bipolarnego porządku międzynarodowego, doprowadza do pogłębienia dysproporcji rozwojowych, braku możliwości tworzenia własnego przemysłu, który poza górnictwem, niezbędny jest do eksploatacji tamtejszych surowców i ich wywozu z Afryki. Twierdzi się, że proces „rozgrabiania/rozdrapywania Afryki” trwa nadal (Lee 2006, s. 303–330).

Taki typ gospodarki nie tylko nie doprowadza do podniesienia poziomu życia mieszkańców Afryki, ale poprzez rabunkowe wydobywanie surowców i wprowadzanie rolnictwa wysokotowarowego powoduje degradację tamtejszego środowiska przyrodniczego. Zmiany klimatu, za które najmniej odpowiedzialne są państwa afrykańskie, szczególnie negatywnie wpływają na afrykańskie rolnictwo (Schmiegiel 2016, s. 11). Mimo bogactwa minerałów, zwłaszcza tych drogocennych (złoto, diamenty) oraz tych, które konieczne są do produkcji w zaawansowanych technologiach, w zdecydowanej większości państw afrykańskich (chyba tylko poza Botswaną i Republiką Południowej Afryki) mamy do czynienia ze zjawiskiem „klątwy surowcowej” (*resource curse*), zwanej też „paradoksem bogactwa” (*paradox of plenty*) (Czernichowski, Kopiński, Polus, 2012).

W kontekście globalizacji w Afryce bardzo negatywną rolę przypisuje się korporacjom transnarodowym. Odnosząc się do sfery politycznej w Afryce nie sprawdził się zachodni model liberalnej demokracji.

Ostatnia dekada pokazuje, że pojawiają się alternatywy dla zachodniego wzorca globalizacji i gospodarki. Chodzi przede wszystkim o aktywność Chińskiej Republiki Ludowej (Chiny) w relacjach z państwami afrykańskimi. W ostatnich kilku dekadach maleje znaczenie Zachodu/Europy jako partnera handlowego Afryki, a zwłaszcza Afryki Subsaharyjskiej. Chociaż Europa (Unia Europejska) pozostaje największym odbiorcą subafrykańskiego eksportu (w 2014 roku 26%), to jednak oznacza to gwałtowny spadek w stosunku do 1995 roku, kiedy ten odsetek wyniósł 41% (Schmiegiel, 2016, s. 9). Według statystyk z 2014 roku za Unią Europejską w tym zestawieniu plasują się Chiny (17%), które w 1995 roku nie odgrywały praktycznie żadnej roli oraz Indie (8%), które wyprzedziły Stany Zjednoczone (7%).

Globalizacja nie stymuluje handlu wewnątrzafrykańskiego (w 2014 roku wyniósł on jedynie 18% eksportu państw Afryki Subsaharyjskiej). Unia Afrykańska, jako powszechna organizacja regionalna, próbuje wdrażać kontynentalną strefę wolnego handlu (African Union, 2019). Handel wewnątrzafrykański oferuje większy potencjał niż eksport zewnętrzny, przyczyniając się do tworzenia wartości dodanej, miejsc pracy i zatrudnienia. Pozytywem jest fakt, że 41,3% tego handlu (2013) obejmowało produkty gotowe, w porównaniu z 14,5% eksportu takich produktów do pozostałych części świata (Schmiegiel 2016, s. 13).

Brak odpowiedniej infrastruktury transportowej wewnątrz kontynentu powoduje tam wysokie koszty transportu i wysokie taryfy, często jak w Afryce Zachodniej są one trzykrotnie wyższe niż w innych regionach świata (Connecting 2015, s. 172). Dochodzą do tego trudności biurokratyczne i w niektórych częściach Afryki niski poziom bezpieczeństwa osób i towarów.

Z drugiej strony, państwa Afryki traktuje się jako potencjalne wschodzące rynki i gospodarki. Wśród aktywów nie tylko zwraca się uwagę na bogactwo surowcowe i możliwości rolnicze tego kontynentu, ale także na kapitał ludzki.

Wzrost gospodarczy w państwach afrykańskich w najbliższej przyszłości wiąże się z większą stabilnością polityczną i niestety dużym, rosnącym, popytem na surowce, a w mniejszym stopniu z efektywniejszą polityką makroekonomiczną i przekształceniami strukturalnymi, w tym lepszymi warunkami rozwoju dla małych i średnich przedsiębiorstw (ADB, OECD and UNDP 2015, s. X).

„The Economist” optymistycznie podkreśla znaczny wzrost wydajności rolnictwa w niektórych państwach afrykańskich od 2000 roku, np. prawie trzykrotne zwiększenie produkcji rolniczej w Etiopii, wzrost o prawie 50% w Kamerunie, Ghanie i Zambii (A Green Evolution 2016, s. 19–21).

W odniesieniu do ekonomicznych wskaźników należy pamiętać, że w Afryce, a w szczególności w Afryce Subsaharyjskiej, obok oficjalnej gospodarki funkcjonuje znaczący sektor nieformalny, który nie jest ujmowany w statystykach światowych organizacji.

* * *

Republika Południowej Afryki (RPA), od 1961 roku oficjalna nazwa, a potocznie Południowa Afryka lub Afryka Południowa (a po upadku apartheidu zwana też Nową Afryką Południową), jest państwem wyjątkowym na kontynencie afrykańskim, zwłaszcza jeżeli chodzi o sferę kulturową, społeczną, ekonomiczną, a także polityczną oraz potencjał militarny.

Demografia RPA

RPA należała i należy do państw niezmiernie zróżnicowanych rasowo, etnicznie, językowo i wyznaniowo. RPA zamieszkiwało 51,8 mln osób według ostatnio przeprowadzonego spisu powszechnego z 2011 roku (Census 2011, s. 14).

Ludność RPA w połowie 2014 roku szacowano na 53 139 528 osób (*Population of South Africa (2015 and historical)*). W ciągu roku liczba ludności wzrosła do 53 500 000 osób, a w 2019 roku 58 113 930 osób (*South Africa Population*). Średni wiek mieszkańca RPA to 26,3 roku. Oznacza to, że wśród ludności dominuje młode pokolenie. Liczba ludności rośnie, ale w mniejszym tempie. W 2014 roku wzrosła ona o 363 000, a w 2010 roku o 643 000 osób. Znacznie obniżył się współczynnik dzietności z 4,0 w 1990 roku do 2,40 w 2015 roku.

Mimo zniesienia apartheidu w dalszym ciągu w statystykach ludność RPA dzieli się na cztery podstawowe grupy rasowe: Afrykanów (czarna ludność) – 79,2%; Kolorodów (Kolorowych) – 8,9%; białych – 9,5% i Azjatów (Hindusów) – 2,5% oraz innych 0,5% (Census 2011, s. 17). Oprócz czterech grup rasowych ludność RPA dzieli się na wiele grup etnicznych, a znaczne zróżnicowanie występuje wśród Afrykanów (głównie grupy Khosa i Zulu).

Ludność RPA zróżnicowana jest także religijnie, chociaż do niedawna blisko 80% stanowili chrześcijanie. Są oni jednak podzieleni na wiele wyznań (6–7% ogółu mieszkańców stanowią katolicy). Spośród ważniejszych niechrześcijańskich grup religijnych wymienia się wyznawców hinduizmu (około 600 000, w tym 2/3 Azjatów), muzułmanów (około 600 000 – 1 000 000/1 500 000 wyznawców) i wyznawców judaizmu (80 000). Badania ankietowe wykazały, że liczba mieszkańców RPA, którzy uważają się za religijnych, zmniejszyła się z 83% ludności w 2005 roku do 64% populacji w 2012 roku (*Global Index of Religiosity and Atheism 2012*).

Ludność RPA posługuje się co najmniej kilkunastoma językami (11 języków oficjalnych i dodatkowe w poszczególnych prowincjach). W ośrodkach górniczych używa się języka fanakalo. Językiem powszechnej komunikacji jest język angielski.

Gospodarka RPA

Transformacja systemowa, po upadku apartheidu, w RPA stworzyła formalne warunki do pełnego uczestnictwa tego państwa w procesach globalizacji, zwłaszcza w sferze ekonomicznej.

W skali światowej gospodarka RPA reprezentowała i reprezentuje średnie rozmiary – (*upper-middle income economy*). W rankingu pod względem wielkości PKB plasowała się w 2011 roku jeszcze na 25. miejscu na świecie (*South Africa: fast facts*), ale w 2019 roku spadła na 36. pozycję (GDP Ranked by Country 2019). Według Banku Światowego PKB RPA w 2009 roku wyniósł ponad 285 mld USD (*South Africa. World Bank*), a na 2015 rok szacowany był na 353 mld USD. Od ponad trzech dekad zmniejsza się udział PKB RPA w światowym PKB – 1,01% w 1980, 0,85% w 1990, 0,68% w 2000, 0,67% w 2010, 0,64% w 2014 i 0,60% w 2017 roku (*South Africa GDP and Economic Data*).

W klasyfikacji państw/gospodarek o określonym poziomie rozwoju gospodarka południowoafrykańska, wraz z 30 innymi, zaliczana jest do drugiego stadium rozwoju jako gospodarka „sprawnie prowadzona” (*efficiency-driven economy*). Nie należy ona do wyższych stadiów rozwoju gospodarek: stadium transformacyjne pomiędzy drugim a trzecim stadium (*transition from stage 2 to stage 3*), do której należą 24 gospodarki oraz do trzeciego stadium „innowacyjnie prowadzonych” gospodarek (*innovation-driven economy*), do których należy 37 gospodarek (*The Global Competitiveness Report 2014-2015*, s. 1).

W latach 1993–2015 średni wzrost PKB w RPA wyniósł 3,02% (*South Africa GDP and Economic Data*). W ostatnich latach RPA nie odnotowuje na tle innych krajów afrykańskich tak imponującego wzrostu gospodarczego – szacunki 1,5% wzrostu PKB w 2015 roku), 0,4% w 2016, 1,4% w 2017, 0,6% w 2018 (*South Africa GDP and Economic Data; GDP growth*). Dla porównania średnia dla Afryki Subsaharyjskiej wynosiła wtedy około 5,5% (*World Economic Outlook 2014*).

RPA w dalszym ciągu zalicza się do najbardziej uprzemysłowionych gospodarek świata. W porównaniu z ogromną większością państw afrykańskich prezentowała się, podobnie jak obecnie, jako potęga ekonomiczna. Zajmując bowiem niecałe 6% powierzchni Afryki i mając zaledwie 6% jej ludności, wytwarzała w latach 80. 30% globalnej produkcji kontynentu afrykańskiego, w tym 43% produkcji górniczej i 40% produkcji przemysłowej (udział RPA w PKB kontynentu afrykańskiego kształtuje się od kilku dekad na poziomie około 30%). Obecnie RPA wytwarza 24% PKB Afryki mierzonego parytetem siły nabywczej (PPP). RPA może się pochwalić jednym z najwyższych PKB *per capita* (nominalnym) spośród państw kontynentu (7. pozycja), który wynosił 6354 USD (dane za 2014 rok) (*List of African countries by GDP per capita*), ale w 2019 roku osiągnął rekordową wartość 7346 USD (*South Africa GDP per capita*).

Prawie monopolistyczną pozycję zajmowała ekonomika RPA w zestawieniu z państwami regionu Południa Afryki. Na tle państw Wspólnoty Rozwoju Południa Afryki (*Southern African Development Community*, SADC), w skład którego wchodzi 15 państw afrykańskich, pozycja ta jest co najmniej dominująca, ale spadkowa. PKB RPA stanowił na początku XXI wieku 70% (Bisseker, 2005), a w 2011 roku 62,8% łącznego PKB państw członkowskich tej organizacji. Udział w imporcie kształtował się na poziomie 50,3%, a eksportu 48,8% (*Southern African Development Community*).

O pozycji gospodarczej RPA w środowisku międzynarodowym decydowały m.in. jej ogromne zasoby bogactw naturalnych, których rozmiary i różnorodność zaliczały ten kraj do roli zaplecza surowcowego dla całego świata. RPA dysponuje po dzień dzisiejszy jednymi z największych na świecie złóż złota, chromu, platyny, wanadu, magnezu, andaluzytu i diamentów. Jedynie złoża minerałów byłego ZSRR można porównać do rezerw surowcowych tego kraju (*Vital Role of South Africa's Minerals*).

Wartość narodowej waluty – randa – w stosunku do dolara amerykańskiego w ostatnich 25 latach znacznie spadła, zwłaszcza po 1994 roku, co negatywnie wpływa na sytuację społeczno-ekonomiczną kraju. W 1994 roku wartość południowoafrykańskiego randa w stosunku do amerykańskiego dolara wyniosła: 1 USD = 3,55 ZAR; w 2014 roku – 1 USD = 10,50; w 2015 roku 1 USD = 12,95 ZAR, a w 2020 roku wzrósł do poziomu 1 USD = 16,75 ZAR (*SA Rand value: 1994–2015; US Dollar to South African Rand Exchange Rate*).

Poza tym RPA z roku na rok traci konkurencyjność w gospodarce światowej. Według klasyfikacji Światowego Forum Ekonomicznego RPA

zajmowała 35. miejsce w 2006 roku, 45. w latach 2008–2009, 53. w latach 2013–2014 i 56. w 2015 roku (*The Global Competitiveness Report 2008–2009*, s. 500; *The Global Competitiveness Report 2014–2015*, s. 13).

Z kolei wskaźnik wolności gospodarczej (*Index of Economic Freedom*) wyniósł dla RPA w 2015 roku 62,6, co plasowało to państwo dopiero na 72. pozycji na świecie, a w 2019 roku wskaźnik ten spadł do 58,3, co dało RPA tylko 102. pozycję, a w 2020 roku obniżył się jeszcze do 58,8, co oznaczało spadek na 106. pozycję na świecie (*South Africa: Index of Economic Freedom*).

Podobnie jak inne dane z powyższych statystyk są one dalekie od ambicji i oczekiwań tego kraju. Mimo wszystko RPA to wciąż jedno z najważniejszych i najbogatszych państw na kontynencie afrykańskim. Tym niemniej w kontekście jej miejsca w światowej globalizacji pozycja tego państwa zdecydowanie obniża się.

Pozytywem jest upowszechnienie nowych technologii komunikacyjnych. Na przykład odsetek mieszkańców RPA, którzy używają telefonów komórkowych, przekroczył 90% w 2011 roku (dla porównania – 35,4% w 2002 roku). Obecnie około 20–22 milionów osób w RPA korzysta ze smartfonów, co stanowi około jednej trzeciej ludności kraju (*Number of smartphone*).

Sytuacja społeczna RPA

RPA nie jest wolna od wielu negatywnych zjawisk społecznych, charakterystycznych dla kontynentu afrykańskiego. Oprócz dość powszechnej biedy, niskiego poziomu zdrowia i edukacji występują inne niekorzystne zjawiska, będące zarówno skutkiem globalizacji, jak i uwarunkowań krajowych i kontynentu afrykańskiego.

RPA boryka się z wysokim bezrobociem, oficjalnie wynoszącym co najmniej 25% (2011–24,8%, 2012–24,9%, 2013–24,7%, 2014–25,2%, 2015–25,4%, 2016–26,7%, 2017–27,5%, 2018–27,2% (*South Africa GDP and Economic Data*), chociaż szacunki podają nawet wskaźnik 40% i więcej, zwłaszcza wśród młodego pokolenia. Poważnym wyzwaniem pozostaje nadal wyższa stopa bezrobocia wśród kobiet niż wśród mężczyzn. Poza tym udział płac kobiet w stosunku do mężczyzn z działalności pozarolniczej pozostaje poniżej 50%.

RPA należy do krajów z największą i najbardziej rozpowszechnioną epidemią HIV na świecie, z szacowaną liczbą 7,2 mln osób żyjących z tym wirusem w 2017 roku. Kraj ten odpowiada za jedną trzecią wszystkich nowych zakażeń HIV na Południu Afryki. W 2017 roku odnotowano 270 000 nowych zakażeń HIV, a 110 000 Południowoafrykanów zmarło na choroby związane z AIDS (*HIV i AIDS in South Africa*). ONZ szacowała, iż jeden na ośmiu dorosłych mieszkańców RPA jest nosicielem HIV, a na AIDS w 2009 roku zmarło tam 310 000 osób (*South Africa HIV & AIDS Statistics*). Według danych południowoafrykańskiej akademii nauk (*Human Sciences Research Council, HSRC*) z siedzibą w Pretorii,

odsetek zakażonych HIV wzrósł w RPA z 10,6% w 2008 roku do 12,2% w 2012 roku, co czyniło z tego kraju światowego lidera (Malan 2014). Niewystarczająca jest edukacja seksualna, np. odsetek populacji w wieku 15–24 lat z kompleksową wiedzą o HIV/AIDS wyniósł 48,5% w 2012 roku. RPA jest bardzo skuteczna w walce z malarią, co pokazują dwa wskaźniki: częstości występowania malarii (na 100 000 osób) i śmierci związanych z malarią (na 100 000 osób).

Coraz większy odsetek dzieci w RPA jest półsierotami lub pełnymi sierotami. Odsetek dzieci, które nie mają ojca zwiększył się z 9,5% w 1996 roku, poprzez 11,9% w 2001, do 15,4% w 2011 roku. W odniesieniu do dzieci nieposiadających matki odsetek ten wynosił: 2,4% w 1996 roku, 3,6% w 2001 roku i 7,1% w 2011 roku. Odsetek pełnych sierot kształtował się następująco: 0,9% w 1996 roku, 1,4% w 2001 roku i 3,7% w 2011 roku (*Orphan type*, 2012, s. 77) i ma tendencję wzrostową.

Problemem staje się w RPA rosnąca liczba beneficjentów pomocy społecznej (około 1/4 populacji kraju) oraz zjawisko tzw. czarnych diamentów¹. Występują trudności w kształceniu kadr dla gospodarki, zwłaszcza w zawodach technicznych (techników i inżynierów), a także lekarzy. Przy wysokim poziomie bezrobocia niedobór wysoko wykwalifikowanej kadry (*high-skilled workers*) wynosił aż około 830 000 pracowników (*SA's economy*).

W RPA osiągnięto powszechność edukacji, ale problem jest z poprawą jakości kształcenia. Inny problem dotyczy odsetka analfabetów wśród 15–24-latków; dla mężczyzn wyniósł on 90,7%, a dla kobiet 94,6% (dane z 2011 roku).

Sukcesy można odnotować w zakresie powszechnej opieki zdrowotnej. Ponad 90% kobiet w ciąży ma dostęp do opieki przedporodowej, a 96% dzieci rodzi się w placówkach służby zdrowia. Dokonano bardzo dużego postępu dotyczącego zwiększania odsetka rocznych dzieci zaszczepionych przeciwko odrze oraz upowszechnienia szczepień niemowląt (poniżej pierwszego roku życia).

Statystyki dotyczące średniej długości życia mieszkańców RPA są niezadowolające, w 2012 roku dla mężczyzn wyniosła ona 56,8 roku, a dla kobiet odpowiednio 60,5 roku. W 2018 roku średnia długość wynosiła 63,4 roku.

Przestępczość jest bardzo poważnym problemem w RPA. Państwo to ma najwyższe lub bardzo wysokie wskaźniki zabójstw, napadów, gwałtów (nie tylko popełnionych na dorosłych, ale także na dzieciach, niemowlętach i starych ludziach) i innych przestępstw (zwłaszcza uprowadzeń, kradzieży samochodów czy przemocy w domach) w porównaniu z innymi krajami (*Factsheet: South Africa's official crime statistics for 2013/14*). Wysoki poziom przestępczości skoncentrowany jest w czarnych lokacjach zwanych *townshipami*. Część zabójstw ma podłoże rasowe, np. od 1994 roku w ciągu 20 lat w RPA zabito ponad 4000

¹ W pejoratywnym znaczeniu „czarne diamenty” (Black Diamonds) nie stanowią nowo tworzącej się czarnej klasy średniej, ale odnoszą się do tych czarnych (Afrykanów), którzy w wyniku akcji afirmacyjnej (affirmative action) bez posiadania odpowiedniego wykształcenia, wiedzy i doświadczenia otrzymali kierownicze, a przy tym lukratywne stanowiska, przede wszystkim w górnictwie złota i diamentów.

białych farmerów (Oneale, 2014). Należy jednak zauważyć, że od 2014 roku oficjalne dane wskazują na ogólny spadek wszystkich przestępstw, ale z lekkim wzrostem w 2019 roku.

Nie mniej ważnym, a przy tym ogromnym problemem RPA jest korupcja. Zjawisko to staje się coraz bardziej powszechne. Według danych organizacji Transparency International RPA ciągle spada w światowym rankingu dotyczącym wskaźnika postrzegania korupcji (*Corruption Perception Index*) – od 2001 roku RPA zanotowała spadek aż o 34 miejsca i w 2013 roku znajdowała się na 72. miejscu na świecie w tej klasyfikacji z dalszą tendencją spadkową (*Why is corruption*). Poważne rozmiary przybrała w RPA korupcja polityczna (np. odsunięcie od władzy prezydenta Jacoba Zuma w związku z przestępstwami korupcyjnymi).

Narastają niekontrolowane i masowe procesy migracyjne, a zwłaszcza nielegalna emigracja do RPA, która potęguje nastroje ksenofobii, a wręcz nienawiści. Problem jest bardzo poważny. Według szacunków około 5 mln nielegalnych imigrantów mieszka obecnie w RPA (Wilkinson, 2015). Po 1994 roku nastąpiły masowe wyjazdy wykwalifikowanych białych z RPA, szacowane na ponad 1 mln osób (tylko w latach 1995–2005 z RPA wyemigrowało 841 000 białych) (Visser, 2007; Żukowski, 2002, s. 349–357). Emigracji tej towarzyszyło zjawisko *brain drain*.

Sytuację społeczno-ekonomiczną RPA obrazują także wskaźniki jak: Wskaźnik Rozwoju Społecznego (*Human Development Index*, HDI) i Wskaźnik Nierówności Społecznej Giniego (*Gini Index*). Dla RPA w 2010 roku HDI wyniósł 0,597, co plasowało ten kraj dopiero na 110. miejscu na 169 sklasyfikowanych państw. W 2013 roku HDI dla RPA wyniósł 0,658, co dało temu państwu 118. pozycję (razem z Syrią) na 187 sklasyfikowanych państw, a w 2018 roku nieznacznie wzrosła do 0,705, co plasowało RPA na 113. miejscu na świecie (*Human Development Indicators; Human Development Index and its components*). Pozytywnym jest fakt, iż w latach 1990–2018 wartość HDI dla RPA wzrosła z 0,625 do 0,705, co stanowi wzrost o 12,7%. Jednakże dynamika tego wzrostu nie jest zadowalająca.

Wskaźnik Nierówności Społecznej Giniego, ukazujący nierówność w dochodach, jest w dalszym ciągu dla RPA wysoki i wynosił w 2009 roku 57,8 (*Human Development Report 2009*), chociaż można zaobserwować tendencję spadkową: w 2006 – 67,4, a w latach 2005–2009 – 63,1 (*Human Development Report 2009; GINI Index*). Na podstawie spisów powszechnych z 2001 i 2011 roku okazało się, że w ciągu ostatnich 10. lat średni roczny dochód gospodarstwa domowego w RPA wzrósł ponad dwukrotnie z 48 385 ZAR do 103 204 ZAR, co oznaczało wzrost o 113,3% w ujęciu nominalnym. W rzeczywistości jednak, po uwzględnieniu inflacji, wzrost ten osiągnął realną wartość 77,5% (*Census 2011...*, s. 41). Z drugiej strony nawet władze południowoafrykańskie w raporcie podsumowującym 15 lat rządów ANC (od 1994 roku) potwierdziły, że nierówność w dochodach mieszkańców RPA wzrosła (Harmse, 2013, s. 2). Również w dalszym ciągu wskaźnik ten jest wysoki w przeliczeniu na mieszkańca tego państwa, Gini *per capita* w 2012 roku wyniósł 7610 USD (*South Africa. Gini Index*).

Podsumowując, RPA w dalszym ciągu jest państwem ogromnych nierówności społecznych, gdzie według szacunków Banku Światowego z 2011 roku 9,4% społeczeństwa żyło w skrajnym ubóstwie (tzn. za 1,25 USD na dzień), zaś w 2014 roku 18,9% społeczeństwa żyło za 1,90 USD na dzień (*Poverty&Equity. South Africa*). Według obliczeń rządowej południowoafrykańskiej Narodowej Komisji ds. Planowania (*National Planning Commission, NPC*) odsetek żyjących w ubóstwie wynosił w 2012 roku nawet 39% (*A vision for 2030*). Sytuacja w kolejnych latach w tym zakresie nie zmieniła się.

* * *

Należy stwierdzić, iż w RPA po 1994 roku nie rozwiązano poważnych problemów społecznych i ekonomicznych (m.in. poprawa warunków bytowych ludności niebiałej, walka z bezrobociem, przestępczością i HIV/AIDS), chociaż w ciągu 10. lat zbudowano 1 600 000 nowych domów, 9 000 000 mieszkańców uzyskało dostęp do bieżącej wody, a poziom elektryfikacji osiągnął 70%. Ponadto odsetek gospodarstw domowych wykorzystujących energię elektryczną do oświetlenia wzrósł z 58,2% w 1996 roku do 84,7% w 2011 roku (*Census 2011*, s. 61). W dalszym ciągu pomoc państwa obejmuje miliony obywateli RPA. W 2012 roku w RPA było 4,4 mln gospodarstw domowych, które otrzymały bezpłatną wodę w porównaniu z 6,2 mln takich gospodarstw w 2009 roku. Pomoc adresowana jest przede wszystkim do najuboższych gospodarstw domowych (*indigent households*), których było 3,5 mln – 71% z nich otrzymywało bezpłatnie wodę, a 51% energię elektryczną (*Millennium Development Goals, 2014*, s. 22).

Krajowe programy rozwoju w RPA

Kiedy ANC przejęło władzę w RPA w 1994 roku zaczęto wprowadzać programy rozwoju ekonomicznego kraju i poprawienia społeczno-ekonomicznej sytuacji ludności niebiałej, a zwłaszcza Afrykanów (Gąsowski, 2006, s. 293–303). Pierwszym takim programem był 5-letni Program Rekonstrukcji i Rozwoju (*Reconstruction and Development Programme, RDP*), wprowadzony przez rząd Nelsona Mandeli i Afrykański Kongres Narodowy już w 1994 roku. RDP miał zarówno cele gospodarcze jak i społeczne. W sferze społecznej RDP koncentrował się na: budowaniu mieszkań, dostarczaniu czystej wody, elektryfikacji, opiece zdrowotnej, robotach publicznych i reformie rolnej (Lodge, 2002, s. 54–69). Szczególny nacisk położono m.in. na budowę domów dla najuboższych i nowych ośrodków zdrowia, dożywanie dzieci i walkę z analfabetyzmem.

W 1996 roku rząd południowoafrykański wprowadził 5-letni Program Wzrostu, Zatrudnienia i Redystrybucji (*Growth, Employment and Redistribution, GEAR*). Jednym z jego celów było tworzenie miejsc pracy dzięki inwestycjom

(w ciągu 5 lat powstało 833 000 nowych stanowisk pracy), a także budowa nowych domów dla najbiedniejszych (*Growth, Employment and Redistribution. A Macroeconomic Strategy*, s. 18).

Program Upodmiotowienia Ekonomicznego Czarnych (*Black Economic Empowerment*, BEE) był inicjatywą rządu RPA i został wprowadzony w 2003 roku w celu zwiększenia udziału Afrykanów w strukturze własnościowej południowoafrykańskiej gospodarki, jak również w zatrudnieniu (*Black Economic Empowerment*). Miał on wyrównać niesprawiedliwości okresu apartheidu i być kontynuacją akcji afirmatywnej (*affirmative action*). W 2007 roku rozpoczęła się implementacja zmodyfikowanego programu o nazwie Szeroko-Zakrojony Program Upodmiotowienia Ekonomicznego Czarnych (*Broad-Based Black Economic Empowerment*, B-BBEE).

Kolejnym programem społeczno-ekonomicznym była Inicjatywa Przyspieszonego i Solidarnego Rozwoju Afryki Południowej (*Accelerated and Shared Growth Initiative for South Africa*, ASGISA) (*Republic of South Africa*). Została ona wprowadzona w 2005 roku, a w sferze społecznej miała następujące cele: zmniejszenie o połowę bezrobocia, zmniejszenie o połowę ubóstwa, przyspieszenie równego dostępu do zatrudnienia i poprawę działania programu B-BBEE (*Priority Skills in South Africa?*).

Na uwagę zasługuje też dokument Krajowej Komisji Planowania – o nazwie Narodowy Program Rozwoju (*National Development Programme*, NDP), która na zlecenie byłego prezydenta RPA Jacoba Zuma przeprowadziła analizę przemian gospodarczo-politycznych państwa od 1994 roku oraz przygotowała strategię rozwoju społeczno-ekonomicznego w perspektywie do roku 2030 (*National Development Plan*).

Działania rozwojowe i integracyjne RPA w Afryce

Od 1994 roku, a zwłaszcza od końca lat 90. XX wieku RPA w swojej polityce zagranicznej zorientowana jest w pierwszym rzędzie na kraje afrykańskie, Afrykę Subsaharyjską, a przede wszystkim na Południe Afryki. Od 20 lat, oprócz priorytetowego wzmocnienia Programu Afrykańskiego (*African Agenda*), cele tej polityki są niezmiennie: wzmocnienie współpracy Południe – Południe; wzmocnienie relacji z ugrupowaniami Północy, udział w globalnym systemie zarządzania, wzmocnienie bilateralnych stosunków gospodarczych i politycznych.

Program Afrykański zakłada polityczną i społeczno-ekonomiczną integrację z państwami Afryki, wzmocnienie Unii Afrykańskiej (*African Union*, AU) i jej instytucji, wzmocnienie Wspólnoty Rozwoju Południa Afryki (*Southern African Development Community*, SADC) i Unii Celnej Południa Afryki (*Southern African Customs Union*, SACU), wsparcie programów na rzecz pokoju, bezpieczeństwa i stabilności na kontynencie afrykańskim (*Strategic Plan 2011–2014*).

W Nowej Afryce Południowej, zgodnie z rangą jej zaangażowania w Afryce, w realizacji polityki zagranicznej szczególne miejsce zajmuje koncepcja „Renesansu Afrykańskiego” (*African Renaissance*), którego twórcą był ówczesny wiceprezydent RPA Thabo Mbeki (Mbeki, 1999). Koncepcja ta, pochodząca z 1998 roku, sięga do korzeni afrykańskiej tradycji i zwyczajów w celu rozwiązania problemów kontynentu w oparciu o własne siły i pomysły. Renesans Afrykański ma polegać na znalezieniu afrykańskich rozwiązań dla afrykańskich problemów. Była to wizja odnowienia kontynentu afrykańskiego (Makgoba, 1999, s. 467). Co ciekawe, w programie Renesansu Afrykańskiego brak jest odniesień do afrykańskich tradycji politycznych (Olivier, Atmore, 2007, s. 347).

Program ten miał charakter znacznie bardziej propagandowy niż praktyczny. Chociaż utworzono fundusz o nazwie African Renaissance and International Cooperation Fund, który miał zgodnie z celami statutowymi wspierać współpracę między RPA a innymi państwami, w szczególności państwami afrykańskimi (*African Renaissance*).

RPA po uzyskaniu już w 1994 roku członkostwa w Organizacji Jedności Afrykańskiej (*Organization of African Unity*, OAU) bardzo aktywnie zaczęła w niej działać. M.in. podczas Zgromadzenia Szefów Państw i Rządów OJA w Syrcie w Libii w 1999 roku prezydent RPA Thabo Mbeki oraz prezydenci Algierii i Nigerii zostali upoważnieni do opracowania strategii przezwyciężania barier rozwojowych i eliminowania zagrożeń dla pokoju i bezpieczeństwa, co skutkowało przygotowaniem Milenijnego Partnerstwa na rzecz Programu Odbudowy Afryki (*Millennium Partnership for the African Recovery Programme*), który był podstawą do przyjętego programu Nowego Partnerstwa na rzecz Rozwoju Afryki (*New Partnership for Africa's Development*, NEPAD) (Jahed, Kithatu, 2007, s. 201–211). NEPAD był programem, który określał cele społeczno-gospodarcze, mające doprowadzić do juwenalizacji Afryki i zajęcia przez nią należnego miejsca w świecie (Gąsowski, 2012, s. 552). Został on podpisany podczas posiedzenia Zgromadzenia Szefów Państw i Rządów OJA w Lusace w 2001 roku (udział prezydenta RPA T. Mbekiego) i stał się oficjalnym programem utworzonej w Durbanie w 2002 roku Unii Afrykańskiej. Za priorytetowe zostały uznane następujące zagadnienia: dobre zarządzanie i demokracja, sprawiedliwe i transparentne prawo gospodarcze, poprawa infrastruktury, wykształcenie, zdrowie, technologia informatyczna, rolnictwo, energia, handel, zagadnienia środowiskowe (Gąsowski, 2008, s. 184–192). Główne cele, które państwa afrykańskie pragną osiągnąć w ramach programu NEPAD, to eliminacja nędzy, zapewnienie stabilnego rozwoju państwom afrykańskim, zatrzymanie procesu marginalizacji kontynentu, wzmocnienie integracji z gospodarką światową oraz upodmiotowienie kobiet. Istnieje duża zbieżność tego programu z Milenijnymi Celami Rozwoju.

T. Mbeki wraz z prezydentem Nigerii Olusegunem Obasanjo był architektem programu Afrykańskiego Mechanizmu Inspekcyjnego (*African Peer Review Mechanism*, APRM) – zainicjowanego w 2002 roku, a wprowadzonego

w życie rok później (*African Peer Review Mechanism (ARPM): Base Document*). Swoim zakresem obejmuje m.in. poddawanie działalności rządów ocenie w kontekście przestrzegania wartości, zasad, standardów demokratycznych w sferze politycznej, ekonomicznej i administracyjnej zawartych w deklaracji NEPAD-u (Herbert, Graz, 2008).

Zakończenie

Nasze (zachodnie/europejskie) postrzeganie Afryki, w tym globalizacji na tym kontynencie, w dużej mierze kształtowane jest przez media, które najczęściej ukazują w zdecydowanej większości negatywne aspekty tamtejszej rzeczywistości poprzez pryzmat państw upadłych, wojen domowych, kryzysu przywództwa, nepotyzmu, korupcji, głodu i nędzy, niebezpieczeństw epidemiologicznych (HIV/AIDS, ebola, malaria, a ostatnio covid-19) czy innych (np. plagi szarańczy). Rzadko ukazuje się złożoność i różnorodność Afryki, np. w kontekście etnicznym czy kulturowym (np. Nigerię zamieszkuje ponad 250 grup etnicznych, które posługują się ponad 500 językami), pojmowania czasu i przestrzeni, a także sztucznie wyznaczonych granic nowo niepodległych państw.

W dużym stopniu te uwarunkowania implikują sytuację polityczną i społeczną państw afrykańskich, a pośrednio także tempo i poziom rozwoju ekonomicznego. Na ogólną sytuację w Afryce znaczący wpływ ma środowisko międzynarodowe. Można skonkludować, że najważniejsi aktorzy stosunków międzynarodowych (państwa i korporacje transnarodowe), a przede wszystkim Zachód, traktują Afrykę jako rezerwuuar surowców i taniej siły roboczej oraz rynek zbytu (przy pogarszających się dla Afryki *terms of trade*).

* * *

Wydawało się i wydaje się, że z państw afrykańskich RPA była i jest najlepiej przygotowana do pełnego udziału w globalizacji. Tymczasem RPA coraz bardziej staje się państwem podobnym do innych krajów afrykańskich.

Po „gorączce” diamentów (1867) i złota (1886) ta część Afryki podlegała procesom industrializacji. Procesy te postępowały w XX wieku, a w tym także w okresie apartheidu (1948 – początek lat 90. XX wieku). Zbudowano infrastrukturę transportową (autostrady, linie kolejowe, porty), finansową (system bankowy i ubezpieczeniowy, giełdy) i gospodarczą (oprócz górnictwa i wysokotowarowego rolnictwa, wiele branż przemysłu przetwórczego i usług, a nawet IT) według zachodnich standardów i funkcjonującą jak w państwach I Świata. Z drugiej strony na terenach wiejskich (głównie byłych bantustanów) oraz *townshipów* przeważa rzeczywistość charakterystyczna dla państw III Świata.

Po upadku apartheidu i wprowadzeniu demokracji (obradę Okrągłego Stołu, wybory parlamentarne w 1994 roku, Konstytucja tymczasowa z 1993 roku) RPA

stała się pełnoprawnym uczestnikiem stosunków międzynarodowych. Została przyjęta lub przyjęta ponownie do światowych i regionalnych organizacji. RPA „otworzyła się na świat”. W RPA były wielkie oczekiwania dotyczące inwestycji Zachodu w tym państwie, ale z prawie 30-letniej już perspektywy można stwierdzić, że kapitał znacznie częściej „opuszcza” to państwo niż jest w nim inwestowany.

W związku z międzynarodowymi sankcjami, które były wprowadzane przeciwko RPA, zwłaszcza od lat 60. XX wieku, państwo to musiało rozwijać wiele gałęzi gospodarki, nastawionych jedynie na rynek wewnętrzny, aby w miarę normalnie funkcjonować. Po otwarciu gospodarki RPA na świat na początku lat 90. XX wieku okazało się, że zdecydowana większość jej gałęzi nie jest konkurencyjna wobec innych światowych producentów, co spowodowało ich upadek lub marginalizację (a w konsekwencji wysokie koszty nie tylko ekonomiczne, ale społeczne i polityczne dla tego państwa).

Według ekspertów RPA musi w najbliższej przyszłości zmierzyć się z poważnymi problemami, które będą stanowić dla tego państwa istotne wyzwanie w sferze społeczno-ekonomicznej: zbyt mało osób ma pracę; poziom kształcenia dla większości czarnych uczniów jest niskiej jakości; infrastruktura jest źle rozmieszczona, zdewastowana i nieefektywna, aby zapewnić wyższy wzrost gospodarczy; biedni nie uczestniczą w owocach rozwoju; gospodarka jest nie zrównoważona i oparta w dalszym ciągu na eksploatacji surowców; obciążenie rozprzestrzeniającymi się chorobami jest potęgowane przez upadający system publicznej opieki zdrowotnej; usługi publiczne są nierówno dostępne i często niskiej jakości; korupcja jest zjawiskiem powszechnym; RPA pozostaje społeczeństwem podzielonym (*National Development Plan*, s. 3).

Poza tym, wśród problemów, które powinny zostać pilnie rozwiązane wymienia się: zagrożenie chorobowe, w tym AIDS/HIV i gruźlicę; utrzymywanie się olbrzymich różnic między regionami i bezrobocie; reformę rolną. Innym ważnym problemem pozostaje bieda. Np. w latach 2010–2011 szacowano, że aż 39% ludności tego kraju żyło w biedzie, tzn. ich dochód nie przekraczał 418 ZAR na miesiąc.

* * *

Globalizacja z afrykańskiej, w tym południowoafrykańskiej perspektywy wygląda inaczej niż z perspektywy zachodniej i jest zdecydowanie bardziej krytyczna.

Afryka, w tym RPA, nie są w pełni suwerennymi podmiotami globalizacji. Tamtejsze społeczeństwa są negatywnie nastawione do zachodniego modelu globalizacji. Transformacja systemowa, która miała miejsce w RPA po upadku apartheidu, nie przyniosła tyle korzyści, ile zakładano w kontekście globalizacji.

Bibliografia

- A Green Evolution, (2016), *Economist*, 12 March, s. 19–21.
- A vision for 2030: South Africa's National Development Plan*. <http://www.mediaclubsouthafrica.com/democracy/3655-a-vision-for-2030-south-africa-s-national-development-plan#ixzz3m51E99Dc>.
- ADB, OECD and UNDP (2015). *African Economic Outlook, "Overview"*, No. 7, July 15, s. x.
- African Peer Review Mechanism (ARPM): Base Document, <https://www.un.org/en/africa/osaa/pdf/aprm-basedoc.pdf>.
- African Renaissance and International Cooperation Fund Act No. 51 of 2000, (2000). *Government Gazette*, 24 November, No. 21798, <http://www.info.gov.za/view/DownloadFileAction?id=68220>.
- African Union, (2019), *Report on the African Continental Free Trade Area (AfCFTA)*, by H. E. Mahamadou Issoufou, President of the Republic of Niger and Leader on AfCFTA, Assembly of the Union, Thirty-Second Ordinary Session, 10–11 February 2019, Addis Ababa, Ethiopia, Assembly/AU/4 (XXXII).
- Ajayi I. (2003), Globalisation and Africa, *Journal of African Economies*, Vol. 12, Supp. 1, s. 120–150.
- Bisseker C. (2005), SADC monetary union. It will take a miracle, *The Financial Mail*, 12 August.
- Black Economic Empowerment*, <http://www.bee.co.za/content/Information.aspx>.
- Connecting to Value Chains: The Role of Trade Costs and Trade Facilitation* (2015), in: *Aid for Trade at a Glance: Reducing Trade Costs For Inclusive, Sustainable Growth*, Paris: OECD Publishing, s. 172.
- Census 2011* (2012), Statistics South Africa. Pretoria, s. 14, 61.
- Czernichowski K., Kopiński D., Polus A. (2012), *Kłątwa surowcowa w Afryce? Przypadek Zambii i Botswany*, Warszawa, Wydawnictwo CeDeWu.
- Factsheet: South Africa's official crime statistics for 2013/14*. <https://africacheck.org/factsheets/factsheet-south-africas-official-crime-statistics-for-201314/>.
- Gąsowski, A. (2006), *RPA*, Warszawa, Wydawnictwo Trio, s. 293-303.
- Gąsowski A. (2008), *Uwarunkowania polityki zagranicznej Republiki Południowej Afryki*, praca doktorska, Pułtusk, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztorą w Pułtusku, s. 184-192.
- Gąsowski, A. (2012), *Mocarstwowość w polityce zagranicznej Republiki Południowej Afryki?*. w: A. Żukowski (red.) „Stare” i „nowe” mocarstwa w Afryce. Forum Politologiczne. Vol. 12, Olsztyn, Instytut Nauk Politycznych, s. 552.
- Gilpin, R., Gilpin, J., (2001), *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. PRINCETON; OXFORD: Princeton University Press.
- Global Index of Religiosity and Atheism 2012*, <http://www.wingia.com/web/files/news/14/file/14.pdf>, s. 6.
- GDP Ranked by Country 2019*. <http://worldpopulationreview.com/countries/countries-by-gdp/>
- GDP (current US\$)*. <http://data.worldbank.org/country/south-africa>.
- GDP growth (annual %)*. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?view=map>.

- GDP Ranked by Country 2019*. <http://worldpopulationreview.com/countries/countries-by-gdp/>
- GINI Index*. <https://data.worldbank.org/indicator/si.pov.gini>.
- Growth, Employment and Redistribution. A Macroeconomic Strategy*. <http://www.treasury.gov.za/publications/other/gear/chapters.pdf>, s. 18.
- Growth, Employment and Redistribution. South African Economic Plan*. In Encyclopaedia Britannica. <http://www.britannica.com/topic/Growth-Employment-and-Redistribution>.
- Harmse, L. (2013). *South Africa's Gini coefficient: causes, consequences and possible response*. Pretoria. University of Pretoria, 11 November, s. 2, http://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/40181/Harmse_South_2013.pdf?sequence=1.
- Herbert R., Graz S. (2008), *The African Peer Review. Lessons from the Pioneers*, Johannesburg, The South African Institute of International Affairs.
- HIV and AIDS in South Africa*. <https://www.avert.org/professionals/hiv-around-world/sub-saharan-africa/south-africa>.
- Human Development Index and its components*, <http://hdr.undp.org/en/content/table-1-human-development-index-and-its-components>.
- Human Development Report 2009*. UNDP. <http://hdrstats.undp.org/en/indicators/161.html>.
- Human Development Indicators*. UNDP. <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/ZAF>.
- Igwe, D. O. (2011), *Africa in the age of globalisation*, International Journal of Sociology and Anthropology Vol. 3(8), August, s. 295–303.
- Ibrahim, A. (2013), *Impact of Globalization in Africa*. International Journal of Humanities and Social Science, Vol. 3, No. 15, 85–93.
- Jahed, M.I., Kithatu, A. (2007), *NEPAD: A Brief Five-year Review*. SA Yearbook of International Affairs 2006/2007, Johannesburg, s. 201–211.
- List of African countries by GDP per capita*, <http://statisticstimes.com/economy/african-countries-by-gdp-per-capita.php>.
- Lee, M. C. (2006), *The 21st Century Scramble for Africa*, Journal of Contemporary African Studies, Vol. 24, No. 3, s. 303–330.
- Lodge, T. (2002), *The RDP: Delivery and Performance*. W: T. Lodge, *Politics in South Africa: From Mandela to Mbeki*, Cape Town, James Currey, s. 54–69.
- Makgoba, M. W. (red.) (1999), *African Renaissance: the new struggle*. Sandton - Cape Town, Tafelber, s. 467.
- Malan M. (2014), *SA has highest number of new HIV infections worldwide – survey*, The Mail&Guardian 1 April.
- Mbeki, T. (1999), *The African Renaissance Statement*, Pretoria, South African Yearbook of International Affairs.
- McGrew A. (1992), *Conceptualizing Global Politics*, w: A. McGrew (red.), *Global Politics*, Cambridge, Polity Press, s. 28.
- Millennium Development Goals. Country Report 2013* (2014), Pretoria, s. 22.
- Number of smartphone users in South Africa from 2014 to 2023 (in millions)*, <https://www.statista.com/statistics/488376/forecast-of-smartphone-users-in-south-africa/>.
- National Development Plan. Vision for 2030*, (11 November 2011), National Planning Commission, Pretoria.
- Olivier, R., Atmore A. (2007), *Dzieje Afryki po roku 1800*, Warszawa, Książka i Wiedza, s. 347.
- Oneale, L. (2014), *South Africa White Genocide Escalates, International Groups Seek Solution*. *Liberty Voice*, 18 April.

- Onimode, B. (2003), *Unequal Exchange, External Debt and Capacity for Development-Oriented Policies in African Countries*, w: A. Garba (red.), *Development Thought, Policy Advice and Economic Development in Africa in the 20th Century: Lessons for the 21st Century*: Ibadan: Ibadan.
- Orphan type, Censuses 1996, 2001 and 2011*, w: *Census 2011* (2012), Pretoria, Statistics South Africa, s. 77.
- Poverty&Equity. South Africa*. World Bank. Washington. <http://povertydata.worldbank.org/poverty/country/ZAF>.
- President Zuma to lead the South African delegation to the 68th Session of the United Nations General Assembly*. <http://www.dfa.gov.za/docs/2013/un0918.html>.
- Priority Skills in South Africa?*, <http://www.norrag.org/es/publications/boletin-norrag/online-version/technical-and-vocational-skills-development/detail/priority-skills-in-south-africa.html>.
- Report on the Role of the South African Parliament and the Provincial Legislatures in the Achievement of the Millennium Development Goals* (2011), http://www.parliament.gov.za/content/MDG%20Report2011_Web.pdf.
- Republic of South Africa. The Accelerated and Shared Growth Initiative for South Africa. A Summary* (2006), Pretoria, Government Printer.
- SA Rand value: 1994 – 2015*, <http://businessstech.co.za/news/general/82273/sa-rand-value-1994-2015/>.
- SA's economy desperately needs high-skilled workers*, <http://www.adcorp.co.za/NEws/Pages/SA%E2%80%99seconomydesperatelyneedshigh-skilledworkers.aspx>.
- Schmieg E. (2016), *Global Trade and African Countries Free Trade Agreements, WTO and Regional Integration*, Working Paper Research Division EU/Europe Stiftung Wissenschaft und Politik Ger Working Paper RD EU/Europe, 2 July, s. 1–15.
- South Africa. 2019 Index of Economic Freedom*, (2019), <http://www.heritage.org/index/country/southafrica>.
- South Africa. World Bank*, <http://data.worldbank.org/country/south-africa>.
- South Africa: fast facts*, <http://www.southafrica.info/about/facts.htm#.VePd0SXtl-Hy#ixzz3kMiJwmZx>.
- South Africa elections: Are crime rates rising?*, <https://www.bbc.com/news/world-africa-48093708>.
- South Africa GDP and Economic Data*, <https://www.gfmag.com/global-data/country-data/south-africa-gdp-country-report>.
- South Africa GDP Growth Rate*, <http://www.tradingeconomics.com/south-africa/gdp-growth>.
- South Africa GDP per capita*, <https://tradingeconomics.com/south-africa/gdp-per-capita>.
- South Africa. Gini Index*, http://www.unicef.org/infobycountry/southafrica_statistics.html.
- South Africa HIV & AIDS Statistics*, <http://www.avert.org/safricastats.htm>.
- South Africa: Index of Economic Freedom*, <http://www.heritage.org/index/country/southafrica>.
- South Africa Population*, <http://www.worldometers.info/world-population/south-africa-population>.
- Southern African Development Community*, http://www.sadc.int/files/6213/6267/6607/Selected_Indicators_2011_with_charts06March2013_FINAL.pdf.
- Stiglitz J. (2007), *Wizja sprawiedliwej globalizacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Strategic Plan 2011-2014*, (2011), International Relations and Cooperation Department, Republic of South Africa, Pretoria.
- The Global Competitiveness Report 2008-2009* (2008), World Economic Forum, Geneva.
- The Global Competitiveness Report 2014-2015* (2015), World Economic Forum, Geneva.
- US Dollar to South African Rand Exchange Rate*, http://ycharts.com/indicators/south_african_rand_exchange_rate.
- Visser W. (2007), *Post-Hegemonic Afrikanerdom and Diaspora. Redefining Afrikaner Identity in Post-Apartheid South Africa*. <http://sun025.sun.ac.za/portal/page/portal/Arts/Departement1/geskiedenis/docs/moskoureferaat.pdf>.
- Why is corruption getting worse in South Africa?*, <http://www.corruptionwatch.org.za/why-is-corruption-getting-worse-in-south-africa/>.
- Wilkinson K. (2015), *Do five million immigrants live in SA?*, The Mail & Guardian, 6 Ma.
- Vital Role of South Africa's Minerals* (1982), Department of Foreign Affairs, Cape Town.
- World Economic Outlook* (2014), International Monetary Fund, Washington, April.
- Żukowski, A. (2002). *Exodus białych z Republiki Południowej Afryki do krajów Unii Europejskiej jako przykład międzykontynentalnych migracji doby globalizacji*, w: B. Fijałkowska, A. Żukowski (red.). *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*. Warszawa, Elipsa.